

Verbeelding en werkelijkheid

Over verbeelding: Goedkoop, Nooteboom

Over beeld van de werkelijkheid: Heaney, Kopland, Meeuse

Over een ondoorzichtige wereld: Peeters

Over visie van de romantiek: Paz

Over menselijke relaties: Nadas, Mercier

Over verzinnen: Knausgård

Iedere mens vormt zich een beeld van de werkelijkheid waarin hij leeft. Dat bepaalt zijn kijk op de wereld. Voordat hij gaat nadenken, hoe die wereld in elkaar steekt, heeft zijn verbeelding hem reeds bij de hand genomen. Die kijk op de wereld verschilt van cultuur tot cultuur. Hiermee krijgt de verbeelding zijn eigen geschiedenis. Die geschiedenis heeft me geboeid. Ik las hierover het boek van R. Kearney 'The Wake of Imagination' (Londen 1988). Kearney kiest drie symbolen om de verschillende opvattingen over de verbeelding weer te geven: de spiegel, de lamp en het labyrint van spiegels. In de wereld van de Oudheid en van het christelijk denken ziet de verbeelding de werkelijkheid als een afspiegeling van de ware werkelijkheid, die ooit na dit leven zal komen. Bekend is het Bijbelse gezegde: 'we zien nu nog in een spiegel en in een raadsel, maar dan zullen we van aangezicht tot aangezicht zien'. In de Moderne tijd is het de verbeelding die de aardse werkelijkheid schept. In het licht van de lamp komt de werkelijkheid tot bestaan. Er ligt hier een zware nadruk op de autonomie van de mens. In de postmoderne wereld gaat de verbeelding ten onder aan een eindeloos spel van linguïstische tekens, een labyrint van spiegels, De tekens verwijzen naar elkaar, spiegelen elkaar, zonder dat er sprake is van een realiteit buiten de taal. Deze driedeling is me als achtergrond bijgebleven bij alle beschouwingen over de verbeelding, die ik naderhand gelezen heb. Het is voor mij duidelijk, dat we door onze geboorte in een uiterst gecompliceerde taalwereld terecht gekomen zijn, die we niet zelf gemaakt hebben, maar waarin we op creatieve wijze onze weg moeten vinden. Hierbij speelt de verbeelding een belangrijke rol. Zij geeft ons de mogelijkheid om uit het labyrint van spiegels te ontsnappen en uit verschillende tekens een eigen wereld samen te stellen.

Hans Goedkoop (1963): Omschrijving van verbeelding

Goedkoop, literair criticus, ziet de verbeelding als een onmetelijke ruimte, waarin je thuis kan zijn, kan dwalen en verdwalen, waar andere wetten heersen dan je gewend bent in je leven. Hier kan je ongestraft uit je dak gaan.

'De verbeelding is als een onmetelijke ruimte, waar je in kan gaan en lang in kunt verblijven. Het is een complete wereld, waarin andere wetten heersen dan de gewone wetten van de logica uit ons dagelijks leven. Het verrukkelijke van die woning is dat je die zelf kunt inrichten, precies zoals je wilt, met de verhalen die je het gelukkigst maken. Je kunt je terugtrekken in een omgeving waar alles kan en waar alles voor je open ligt - en dat is wat die nutteloze leegte van een literaire fetisj je laat voelen, als je op een doodgewone dag omringd bent door de eisen en beperkingen van het bestaan. Ik ben wel hier, maar eigenlijk ook ergens anders. Je onttrekt je aan het leven, zweeft er bovenuit en kijkt omlaag en bent bevrijd' (Goedkoop H. 2001, NRC)

Seamus Heaney (1939): Drie manieren om naar de werkelijkheid te kijken

In zijn boek 'De genoegdoening van poëzie' (1996) bespreekt de schrijver en dichter Seamus Heaney allerlei dichters uit de Engelstalige literatuur. Zo brengt hij de poëzie van Simic, een Amerikaans dichter, ter sprake. Simic kijkt naar het werk van de beeldende kunstenaar Joseph Cornell en ziet hierin drie soorten beelden, die de

mens (de kunstenaar) kan produceren om de realiteit, waarin hij leeft, uit te beelden. Het eerste beeld is dat van de gewone nabootsing van de werkelijkheid. Het tweede ligt op het terrein van het idealisme: los van de werkelijkheid schept men droombeelden. Het derde neemt een middenpositie in en leidt tot kijken en bewonderen aan de ene kant en verhalen verzinnen over wat men ziet aan de andere kant. We overstijgen de werkelijkheid zonder haar los te laten.

‘Er zijn eigenlijk drie soorten beelden’, schrijft Simic: Ten eerste zijn er die welke met open ogen gezien worden op de manier van de realisten in beeldende kunst en literatuur. Dan zijn er beelden die we zien met de ogen dicht. Romantische dichters, surrealisten, expressionisten en alledaagse dromers kennen die. De beelden die Cornell in zijn dozen heeft zijn echter van een derde soort. Ze hebben deel aan droom én werkelijkheid, en aan nog iets anders dat geen naam heeft. Ze lokken de kijker in twee tegenovergestelde richtingen. De ene is: kijken en bewonderen [...] en de andere is: verhalen verzinnen over wat men ziet [...]. Geen van beide manieren is op zichzelf voldoende. Het is de vermenging van de twee die het derde beeld vormt’. (Heaney S. 1996, 159).

Karl Ove Knausgård (1968): gewoon verzinnen

Knausgård wil een boek schrijven over indianen die nu niet meer bestaan. Ze hadden geleefd, maar hun cultuur was allang uitgeroeid. Waarom er dan over schrijven? vraagt hij zich af.

‘Ze bestonden immers niet, en ze zouden ook nooit meer bestaan. Als ik een nieuwe wereld schiep, waarin zich elementen uit deze bevonden, zou het niets anders zijn dan literatuur, niets anders dan verzinsels en dus zonder waarde. Daar kon ik tegen inbrengen, dat ook Dante bijvoorbeeld niets anders had gedaan dan verzinnen, dat Cervantes niets anders had gedaan dan verzinnen, dat Melville niets anders had gedaan dan verzinnen. Het zou ongetwijfeld niet hetzelfde zijn geweest om mens te zijn als die drie werken niet hadden bestaan. Dus waarom niet gewoon verzinnen? De verhouding waarheid-werkelijkheid was toch niet een-op-een? Goede argumenten, maar het hielp niet, alleen al bij de gedachte aan fictie, alleen al bij de gedachte aan een fictief karakter in een fictieve handeling werd ik misselijk, reageerde ik fysiek. Geen idee waarom. Maar zo was het. Dus de indianen moesten dan maar wachten. Met de gedachte in mijn achterhoofd dat ik dat gevoel misschien niet altijd zou houden. (Knausgård K.O. 2009,514)

Rutger Kopland (1934-2012): De geheimen van de wereld ontcijferen

Kopland heeft de zeldzame gave om niet alleen te kunnen dichten, maar ook indringend over poëzie te kunnen schrijven, vanuit zijn rol als dichter maar ook als psychiater. Hij maakt een onderscheid tussen een conventionele rationaliteit en een explorerende rationaliteit. Beide zijn nodig om de geheimen van de wereld te kunnen ontcijferen. De eerste is experimenteel. Ze brengt de ons bekende wereld in kaart met al zijn logische verbanden, de tweede is explorerend. Ze voert ons binnen in de wereld die boven ons verstand uitgaat. Kopland spreekt hier over ‘superieure leugens’, die we niet kunnen missen in het leven. Ze geven ons troost. Als psychiater en als dichter heeft Kopland met beide werelden te maken. Ik vatte zijn gedachten als volgt samen:

‘In de dagelijkse conventie verstaat men onder redelijkheid veelal niet meer dan een manier van denken en argumenteren waarmee ons bestaan overzichtelijk en inzichtelijk wordt

gehouden. We moeten toch het gevoel hebben de wereld te kunnen grijpen en begrijpen. Dit soort redelijkheid moet men niet verslijten voor dé redelijkheid. Naast de conserverende redelijkheid bestaat er ook een andere: een explorerende, een verlangen te begrijpen wat nog onbegrepen is, te luisteren naar wat we nooit hebben gehoord en te zeggen wat nog nooit is gezegd. Het ervaren van poëzie en het maken daarvan is zo'n manier waarop een explorerende rationaliteit zich manifesteert. Er bestaat een noodzaak van een zekere ontvankelijkheid en onbevangenheid, de bereidheid om iets, door het harnas van de conventionele rede heen, bij zich binnen te laten dringen. Deze explorerende rationaliteit heeft de mogelijkheid een beschrijving te geven van een voor ons onbekende werkelijkheid. Hierin is geen sprake van een taal, waarin waarnemingen en conclusies duidelijk controleerbaar en weerlegbaar zijn. Als men deze gangbare beelden van de wereld loslaat leidt het nadenken tot de paradoxale ontdekking, dat weten en begrijpen het zicht openen op wat de mens niet weet en niet begrijpt, dat de geheimen van de wereld zich uitbreiden. Zonder het irrationele zoeken en tasten is er geen vooruitgang mogelijk. Wat het uiteindelijk oplevert, zegt Kopland, zijn 'superieure leugens'. Dit te weten ervaart hij als troost' (Koek G. 2002, 113, uit: Kopland R. 1996,165-166).

Piet Meeuse (1947): Lege beelden

Meeuse, filosoof en essayist, maakt een onderscheid tussen het echte beeld, dat de werkelijkheid bij ons binnenbrengt en het lege beeld, dat de camera ons levert. Hij ziet in onze tijd een negatieve ontwikkeling van beeld naar camera, d.w.z. naar een fotografisch beeld dat geen echte weergave van de werkelijkheid meer is, maar een opname. 'Niets is tegenwoordig eenvoudiger dan het maken van beelden, maar des te moeilijker wordt het om er iets mee uit te drukken'. Een echt beeld is voor Meeuse een nagebootste vorm, een geheel dat zijn samenhang ontleent aan de visie van een maker, een projectie van zijn innerlijke wereld. Het vraagt om een 'indringende blik' en 'intense aandacht'.

Zonder beeldkarakter

'Als dat juist is, moet de opkomst van het gemechaniseerde oog van de camera (met alle technologische revoluties van dien) ook onze perceptie van beelden ingrijpend gewijzigd hebben. Als wij elke willekeurige foto-opname als beeld accepteren, heeft het woord 'beeld' dan niet zijn oorspronkelijke betekenis verloren, namelijk dat het een 'Gebilde' is, een nagebootste vorm, een geheel dat zijn samenhang ontleent aan de visie van een maker? Valt de bodem er dan niet uit?' (Meeuse P. 2006, 136)

Beeld en camera

'Daarom lijkt het me niet overdreven te zeggen dat het beeld als menselijke realiteit – als projectie van een innerlijke wereld, van een visie – ten onder dreigt te gaan in de ongebreidelde expansie van de beeldtechniek. Camera's produceren ontelbare beelden, maar het zijn zelden beelden die het stempel dragen van een indringende blik. Van een intense aandacht [...].

Alles wat binnen het kader van een beeldscherm of de foto zichtbaar is, accepteren wij als beeld, hoewel het in feite niet meer is dan een ingekaderde ruimte. Die ruimte is nooit

leeg. Zodra de videocamera is ingeschakeld, vertoont hij 'beeld', -ongeacht waarop hij gericht is. Precies zoals wanneer je je ogen opendoet.

Die veranderde inhoud van het begrip 'beeld' is ook af te lezen aan ons taalgebruik. 'En wanneer kom ik in beeld?' vraagt iemand die wil weten wat zijn rol in een bepaald gebeuren is. 'In beeld zijn' en 'buiten beeld blijven' zijn de hedendaagse uitdrukkingen die duidelijk maken dat het kader de hoofdrol speelt en dat het beeld inmiddels fungeert als een soort neutrale ontvangstruimte, de ruimte van de openbaarheid: een podium waarop men al of niet gezien wil worden'. (Meeuse P. 2006, 139-140)

Pascal Mercier (1944): Het subjectieve beeld van de ander

In de roman 'Nachttrein naar Lissabon' van Mercier worstelt de hoofdpersoon Gregorius met een tekst uit de aantekeningen van de Portugese auteur Amadeu de Prado over het beeld, dat wijzelf en anderen over ons hebben. De centrale vraag hierbij is: 'Wij, mensen, wat weten wij van elkaar? Hoe zie ik er uit in de ogen van een ander? Zou ik mijzelf hierin herkennen?' Prado is niet erg optimistisch over de mogelijkheid om onszelf en de ander in het juiste licht te zien.. Ieder beeld dat we hebben van onszelf en de ander wordt gekleurd door onze eigen wensen en verwachtingen, onze eigen voorkeur en afkeur, angsten en vooroordelen.

'De afstand tot de anderen waartoe dit bewustzijn ons brengt, wordt nog veel groter als we beseffen dat onze uiterlijke gestalte door de ander anders wordt waargenomen dan door onze eigen ogen. Mensen zie je niet als huizen, bomen en sterren. Je ziet ze in de verwachting hen op een bepaalde manier te kunnen ontmoeten en hen daardoor tot een deel van het eigen innerlijk te maken. Het inbeeldingsvermogen dwingt ze in een vorm waarin ze bij de eigen wensen en verlangens passen, maar maakt ze ook zo dat in hen de eigen angsten en vooroordelen kunnen worden bevestigd. We kunnen zelfs niet met zekerheid en zonder vooringenomenheid de uiterlijke contouren van een ander waarnemen. Onderweg wordt de blik afgeleid en vertroebeld door alle wensen en drogbeelden die ons tot de bijzondere, unieke mens maken die we zijn'. (Mercier P. 2006: 82)

Peter Nádas (1942): Buiten de eigen wereld treden

De verbeelding speelt een belangrijke rol op het gebied van de menselijke relaties. De Hongaarse schrijver Nádas, vooral bekend door 'Het boek der herinneringen', ziet de verbeeldingskracht een brug slaan tussen de eigen persoonlijke herinneringen, gebaseerd op persoonlijke ervaringen, en de algemeenheid van gemeenschappelijke ervaringen. Een mens zonder verbeelding kan de ander niet begrijpen en blijft in zijn eigen 'ikkerigheid' steken. De verbeelding schept de mogelijkheid om je niet alleen in de complexe wereld van de ander in te leven, maar ook inzicht te verwerven in de gemeenschappelijke wereld, waar je met elkaar leeft en die een moreel appel op je doet.

'Ook werd mij duidelijk dat de werkelijkheid van een op papier te brengen tekst niet verwisseld moet worden met de uit onze herinnering op te roepen werkelijkheid, want zoals de herinnering zijn eigen zelfstandige genuanceerdheid heeft, dient ook de tekst over een zelfstandige genuanceerdheid te beschikken. Genuanceerdheid van de tekst kan alleen door de verbeeldingskracht worden bewerkstelligd; de verbeeldingskracht is het enige element van ons bestaan dat een brug slaat over de afgrond tussen de eenmaligheid van de persoonlijke

ervaring en de algemeenheid van de in elk individu aanwezige gemeenschappelijke ervaring. In onze cultuur zorgt de verbeeldingskracht voor evenwicht op de grenspunten van mythos en ethos. En zo bleek tenslotte ook dat wie uit naam of ter wille van een bepaalde waarheid zijn fantasie buiten spel zet, zichzelf aan waanzin of immoraliteit prijsgeeft. Er was voor mij slechts één begaanbare weg: met een tot paroxisme ontwikkelde ikkerigheid buiten het persoonlijke treden'. (Nádas P. 1993, 20-21)

Cees Nooteboom (1933): De macht van de verbeelding

Bij de dood van Hugo Claus (1929-2008) gaf de schrijver en essayist Nooteboom in de NRC een indruk van de gesprekken, die hij met Claus had gevoerd, o.a. over de macht van de verbeelding. Schrijvers kunnen werelden scheppen die niet bestaan, maar soms meer realiteitskarakter hebben dan de gewone werkelijkheid, waarin wij leven.

'We spraken over het feit dat schrijvers tenminste één vorm van macht hebben, de macht om met hun verbeelding een wereld te maken die niet bestaat en toch geldig is, een wereld die is opgebouwd uit hun herinnering en verbeelding, die lijkt op de echte wereld, maar waarin zij de gebeurtenissen naar hun hand zetten en de mensen een naam geven' (Nooteboom C. 2008)

Octavio Paz (1914-1998): Een romantische visie

Octavio Paz citeert in zijn boek 'De boog en de lier' (1984), waarin hij over de functie van poëzie spreekt. Hij laat aan de filosofisch getinte gedachtere wereld van de Engelse dichter Coleridge (1772-1834) zien, hoe diep de verbeelding in ons leven geworteld is. Het is een visie uit het tijdperk van de Romantiek, dat helemaal geënt is op de spanning tussen het eindige en het oneindige. Hierin is de verbeelding de grootste gave van de mens. Ze ligt aan de oorsprong en aan het einde van onze kennis, aan het hoogste weten waar mythe en symbolen heersen.

'Volgens deze Engelse dichter is de verbeelding de grootste gave van de mens en in de primordiale vorm ervan ligt 'de oerkracht van elke menselijke waarneming'. Dat klopt met Kants transcendente verbeelding als de wortel van gevoel en begrip; ze maakt het oordeel mogelijk. De verbeelding ontvouwt of projecteert de objecten. Zonder verbeelding zou er waarneming noch oordeel zijn of beter: als manifestatie van de tijdelijkheid die de verbeelding is, ontplooit ze zich en toont de objecten aan het gevoel en het begrip. Zonder deze handeling –waaruit wat we 'verbeelden' noemen eigenlijk bestaat- zou de waarneming onmogelijk zijn. Rede en verbeelding (transcendentiaal of primordiaal) zijn geen tegengestelde vermogens: de tweede is het fundament van de eerste en het stelt de mens in staat te waarnemen en te beoordelen. Coleridge beschouwt de verbeelding bovendien in een tweede betekenis van het woord: niet alleen als orgaan van de kennis, maar ook als het vermogen die tot uitdrukking te brengen in symbolen en mythen. In deze tweede betekenis is het weten dat de verbeelding ons verschaft niet werkelijk een kennis: het is het hoogste weten, 'it's a form of Being, or indeed it is only Knowledge that truly is, and all other Science is real only as it is symbolical of this'. Verbeelding en rede, in hun oorsprong een en hetzelfde, worden tenslotte gefundeerd op een verschijnsel dat onzegbaar is behalve door middel van een symbolische weergave: de mythe. Kortom, de verbeelding is primordiaal een orgaan van kennis, aangezien

die de noodzakelijke voorwaarde is voor elke waarneming; en bovendien is verbeelding een vermogen dat door middel van mythen en symbolen het hoogste weten tot uitdrukking brengt. (Paz O. 1984, 254-255).

C.Peeters (): Een ondoorzichtige wereld

De literatuurcriticus Peeters ziet de verbeelding aan het werk in een niet alleen geheimzinnige wereld, zoals bij Koplant, maar in een ondoorzichtige werkelijkheid, vol tegenstellingen. De verbeelding kan ons helpen in een chaotische wereld te leven, waar de logica soms ver te zoeken is. Dat geldt vooral voor het terrein van de religie. In een labyrintische wereld kan de verbeelding ons beter helpen om een uitweg te vinden dan ons rechtlijnig verstand. Dat geldt zeker voor de wereld van de religie. Peeters gaat er van uit, dat de verbeelding illusies van zin scheidt, die diep in ons emotionele leven ingrijpen. 'De producten van de verbeelding veroorzaken die zin omdat thema's, motieven, beelden en zinnen persoonlijke ontdekkingen of uitvindingen zijn, remedies tegen de macht van kwellende vragen, melancholie, pijn, onvermogen, kortom alles waarom men niet speciaal gevraagd heeft'.

Houdbare illusies

'Ze (de verbeelding) is een list, waarmee een labyrintische of ondoorzichtige werkelijkheid doorzien en in bedwang wordt gehouden en tegelijkertijd zegt zij iets over die werkelijkheid. Zij schept houdbare illusies om tegenstellingen tijdelijk op te heffen: tussen gevoel en verstand, heden en verleden, individu en maatschappij, tussen het concrete en het abstracte. De verbeelding is geen vat vol fantasieën, maar een gevoelig, nauwkeurig en precies instrument, een list om de werkelijkheid de baas te blijven' (Peeters C. 1984:13-14, in: Koek G. 1993: 44).

Verbeelding en religie

'Hij (Peeters) ziet de verbeelding vooral aan het werk op het terrein van religie, godsdienst en metafysica. Hij illustreert dit aan de wijze waarop een aantal Nederlandse schrijvers als Meijssing, de Jong, Matsier, de Winter, Kellendonk, Kooiman hiermee omgaan. Zij geloven geen van allen in enige godsdienst, religie of metafysisch verband. Als ze zich ergens aan verslingerd hebben, dan is het aan het vermogen van de verbeelding om iets voort te brengen dat hen tijdelijk geruststelt: de illusie van zin. De producten van de verbeelding veroorzaken die zin omdat thema's, motieven, beelden en zinnen persoonlijke ontdekkingen of uitvindingen zijn, remedies tegen de macht van kwellende vragen, melancholie, pijn, onvermogen, kortom alles waarom men niet speciaal gevraagd heeft (Peeters C. 1984,9, in:Koek G. 1993:40)